

قدمگاه امام رضا^(ع) در تورانپشت: اسناد و کتیبه‌های نویافته

* میثم صادقی تورانپشتی

** یحیی میرحسینی

چکیده

بر اساس مشهورترین گمانه‌زنی درباره مسیر حرکت امام رضا^(ع) از مدینه به مرو، آن حضرت از مرکز ایران عبور کردند؛ جایی که بیشترین آثار و اخبار درباره آن وجود دارد و به ثبت آمده است. یکی از این مکان‌ها، روستایی کهن به نام تورانپشت است که در کنار آثار باستانی فراوان قبل و بعد از اسلام، «قدمگاهی منسوب به امام رضا علیه السلام» دارد. این مکان با توجه به قدمت بسیار و آثار فراوان منتسب بدان که حتی تا گالری فریر (Freer) واشنگتن سر برآورده، تا کنون توجه کافی به آن نشده است.

در این مقاله با رویکرد توصیفی، اسناد و کتیبه‌های این قدمگاه - از محراب به سرقت رفته تا مصحف و اسناد وقفی و کتیبه‌ای شامل وضع و تاریخ مرمت بنا - معرفی شده‌اند و در استخراج اطلاعات از این مواد فرهنگی، از تحلیل‌های مختلف تاریخی و نام‌شناسی بهره گرفته شده است.

کلیدواژه‌ها: قدمگاه، امام رضا^(ع)، تورانپشت، میراث فرهنگی، تاریخ اجتماعی، کتیبه، سند

تاریخ دریافت: ۹۸/۱۲/۱۸ تاریخ پذیرش: ۹۹/۳/۶

* دانشجوی دکتری رشته علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات دانشگاه میبد / sadeghi.mehr70@gmail.com

* استادیار گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات دانشگاه میبد / Mirhoseini@meybod.ac.ir

مقدمه

«قدمگاه»، عنوان عمومی برای مکان‌های مقدس در جهان اسلام است که ادعا می‌شود پیامبر، ولی یا امامی بدانجا گام نهاده و از این‌رو محترم است. قدمگاه‌ها از پرشمارترین زیارتگاه‌های عموم مسلمانان در سراسر جهان اسلام است که در برخی مناطق، از آن با عنوان اثر، نظرگاه و گذرگاه نیز یاد شده است (مشهدی نوش‌آبادی، دانشنامه جهان اسلام، ذیل «قدمگاه»). دلیل پرشمار بودن قدمگاه‌ها در جهان اسلام به احتمال زیاد این است که مسلمانان برای به دست آوردن برکتی از جانب بزرگان دین در شهر و یا دهکده خود، یادبودی برای آن بزرگان بنا می‌کرده‌اند (Schimmel, 1992: 55). در نگاهی وسیع‌تر، قدمگاه (footprint) را باید نوعی «پتروسوماتوگلیف»^۱ دانست که منحصر به فرهنگ اسلامی یا آسیایی نیست و نزد پیروان دیگر ادیان و دیگر نقاط جهان نیز دیده می‌شود (Mayor & Sarjeant, 2001: 143-163). برای نمونه هندوان، جای پای «شیوا» (از خدایان بلندپایه آیین هندو) و بوداییان جای پای «بودا» را زیارت می‌کرده‌اند (دانشنامه جهان اسلام، ذیل «قدمگاه»؛ جوادی، ۱۳۸۶: ۱۴).

در جغرافیای فرهنگی ایران، بیشتر قدمگاه‌ها را به امامان شیعه و حضرت خضر نبی نسبت می‌دهند که پذیرش این ادعاها در بسیاری از موارد با تردید روبروست. اما در این میان، پذیرش قدمگاه‌های منسوب به امام رضا^(ع) به دلیل هجرت تاریخی شان از مدینه به مرو، امری باورپذیر به نظر می‌آید. با این حال، وجود روایات مختلف در مورد مسیر حرکت امام رضا^(ع) در ایران، صحت و سقم بسیاری از قدمگاه‌های منسوب به این حضرت را نیز با تردید مواجه کرده است. در این شرایط، حکم به اصالت قدمگاه‌های امام رضا^(ع) در ایران قدری دشوار به نظر می‌رسد و سخن در مورد هر بنا، به بررسی شواهد باستان‌شناختی نظیر کتیبه‌ها و اسناد منوط می‌شود. خوشبختانه وجود این‌گونه شواهد تاریخی در برخی از

۱. Petrosomatoglyph مرکب از Petra به معنای سنگ، Soma به معنای بدن و Glyphein به معنای حک شدن

است. بنابراین، کل اصطلاح یعنی تصویر اندام‌هایی از بدن (مانند زانو، آرنج، دست، سر، انگشتان و معمولاً پا)

در سنگ است که گاه در سراسر جهان نمادی مذهبی شمرده می‌شود.

قدمگاه‌های امام رضا(ع)، ما را در انتساب و اصالت قدمگاه‌ها یاری نموده و می‌تواند گواهی بر تقویت یکی از مسیرهای هجرت آن امام همام باشد. افزون بر این، اسناد و کتیبه‌ها این قابلیت را دارد که از بسیاری از مسائل مبهم تاریخی، فرهنگی و اجتماعی قدمگاه‌ها و فرهنگ مردم این سرزمین پرده برگیرد؛ از این رو قدمگاه‌ها را می‌توان پایه‌ای در بررسی فرهنگ عموم مردم نیز در نظر گرفت.

در میان قدمگاه‌های موجود در ایران، اثری در توران پشت - یکی از روستاهای یزد - از حیث دربرداشتن اسناد و کتیبه‌ها، بسیار شایان توجه است؛ چراکه کتیبه‌های این قدمگاه به دوره‌های مختلف تاریخی مربوط می‌شوند و از حیث قدمت، تنوع و تعداد قابل ملاحظه‌اند. بر قدمگاه این روستای باستانی، بنایی ساخته شده که مدارک مربوط بدان، اطلاعات درخوری در رابطه با تاریخ ساخت بنا، کارکرد اولیه آن و جایگاه آن در حیات اجتماعی مردم توران پشت دارد. علاوه بر این، اسناد و کتیبه‌های قدمگاه مذکور، فقر دانسته‌ها در مورد گذشته توران پشت را نیز جبران می‌کند. پژوهش پیش رو به منظور به دست دادن این گونه اطلاعات، تمامی کتیبه‌ها و اسناد این قدمگاه را شناسایی کرده و پس از دسته‌بندی آن‌ها بر اساس نظم تاریخی، به بررسی و تحلیل آن‌ها می‌پردازد.

پیشینه پژوهش

ایرج افشار در یادگارهای یزد به وجود قدمگاهی منسوب به یکی از ائمه در توران پشت اشاره کرده اما سخنی از انتساب آن به حضرت رضا(ع) به میان نیاورده است (افشار، ۱۳۷۴: ۲۷۸/۲). سعیدی‌زاده در مقاله‌ای با عنوان «قدمگاه‌های منسوب به امام رضا علیه السلام در ایران» قدمگاه توران پشت را از زمره قدمگاه‌های حضرت رضا(ع) برشمرده است (سعیدی‌زاده، ۱۳۹۱: ۲۳۵). در مقاله «معرفی سنگ مقام‌های خاص امام رضا(ع) در یزد» هم که اطلاعاتی درباره قدمگاه توران پشت دارد، تنها متن یکی از کتیبه‌های قدمگاه توران پشت درج گردیده و کوچکترین تحلیلی از آن عرضه نشده است (دانش، ۱۳۹۳: ۱۸۹). اما بیشترین اطلاعات در مورد اسناد و کتیبه‌های قدمگاه توران پشت را عبدالله قوچانی در کتاب بررسی کتیبه‌های بناهای یزد در اختیار می‌گذارد. او دو کتیبه و سنگ‌نوشته

را معرفی و خوانشی دقیق از آن‌ها ارائه کرده است (قوچانی، ۱۳۸۳: ۳۸). به‌رغم این آثار، همچنان برخی از کتیبه‌های این قدمگاه ناشناخته مانده و هیچ‌کس از وجود اسناد کاغذی مربوط بدان مطلع نیست. در مقاله پیش‌رو، تمامی اسناد و کتیبه‌های این قدمگاه معرفی شده است. تحلیل فرهنگی و تاریخی متون منقور در آنها در آینده‌ای نزدیک انجام خواهد پذیرفت. بسیاری از تحلیل‌های مندرج در این مقاله بر مدارکی مبتنی است که به‌تازگی به دست آمده، و مسبق به سابقه نیست. در این مقاله، گردآوری بخشی از داده‌ها به شیوه میدانی بوده و برخی دیگر، کتابخانه‌ای است. روش پژوهش نیز توصیفی - تحلیلی است و به فراخور مباحث از تحلیل‌های تاریخی، مباحث نام‌شناسی^۱، نسخه‌شناسی و تحلیل‌های نشانه‌شناسی بهره گرفته شده است.

موقعیت جغرافیایی توران‌پشت و قدمگاه رضوی

توران‌پشت نام روستایی تاریخی در مسیر مواصلاتی یزد به شیراز است و ۸۰ کیلومتر از مرکز استان یزد فاصله دارد. طول و عرض جغرافیایی آن به ترتیب ۵۲.۵۳ و ۳۱.۳۱ است و ارتفاع آن از سطح دریا ۲۳۲۰ متر و موقعیت طبیعی آن، پایکوهی است (فرهنگ جغرافیایی...، ۱۳۸۱: ۵۰/۲). کتاب‌هایی که به تاریخ یزد پرداخته‌اند، بنای توران‌پشت را به توران‌دخت ساسانی نسبت داده‌اند (کاتب، ۱۳۵۷: ۱۶؛ مستوفی بافقی، ۱۳۴۲: ۳۹۸/۳) بلکه وجهی برای تسمیه این روستا دست‌وپا کنند؛ اما برخی دیگر بانی توران‌پشت را نامعلوم می‌دانند (آیتی، ۱۳۱۷: ۵۰/۱). بعضی متون از پیشینه توران‌پشت به‌عنوان شهر (تلگرافچی فرنگی، ۱۳۸۵: ۱۹/۱۹۸) و بعضی دیگر آن را دارالملک یزد در اعصار پیشین خوانده‌اند (شبانکاره‌ای، ۱۳۶۳: ۲۱۱؛ نطنزی، ۱۳۸۳: ۳۵). اما قدیم‌ترین منبع یادکرد از توران‌پشت کتاب فارس‌نامه ابن بلخی است (تألیف حدود سال ۵۰۰ قمری). ابن بلخی از توران‌پشت به‌عنوان یکی از منزل‌گاه‌های مسیر شیراز به یزد، با مختصات چهار فرسخ فاصله با دهشیر از جنوب و نه فرسخ فاصله با یزد از سمت شمال، یاد کرده است (۱۳۸۵: ۱۶۴). این موقعیت

1. Onomastic \ Onomasiology

در باره دانش نام‌شناسی، نک. شیخ الحکمایی و رضوان، ۱۳۹۸: ۱۴۳-۱۶۶.

جغرافیایی و واقع بودن توران پشت بر مسیر راه اصلی فارس به خراسان، احتمال حضور امام رضا(ع) در توران پشت را قوّت می‌بخشد و انتساب قدمگاه به آن حضرت را باورپذیرتر می‌کند.

اسناد و کتیبه‌های قدمگاه

قدمگاه امام رضا(ع) در توران پشت، بنایی مسجدمانند است و در میانه آبادی جای دارد. این ساختمان حدود ۸۰ سال پیش خراب شده و عملیات بازسازی آن دو سال به طول انجامیده است (صادقی، ۱۳۹۶: ۲۸). این قدمگاه پیش از خراب شدن، سقفی چوبی داشته که سقف و ستون‌هایش، منقوش به آیات قرآنی بوده است (همان‌جا). به‌رغم این اطلاعات، امروزه در محل این قدمگاه جز بقایای چند چوب که به‌شدت فرسایش یافته، اثری از چوب‌های حکاکی شده یافت نمی‌شود و تنها چیزی که در این قدمگاه به چشم می‌آید، یک منبر سنگی نسبتاً کوچک از سنگ مرمر است.

لوح سده ششم هجری

در گالری فریر^۱ واشنگتن لوحی سنگی متعلق به قدمگاه توران پشت نگهداری می‌شود که به دستور حاکم وقت آنجا، به نام جنید بن عمّار بن علاء حجاری شده است. تاریخ انتهایی لوح، ۵۴۹ قمری را نشان می‌دهد (فوجانی، ۱۳۸۳: ۳۶). در پی جویی از زمان سرقت این لوح از قدمگاه، می‌توان به مطالب سیاحت‌نامه هیئت نصب تلگراف به سال ۱۸۷۶ میلادی استناد کرد. طبق این سیاحت‌نامه، در زمان حکومت صاحب دیوان^۲، چند نفر فرنگی شماری سنگ قدیمی از توران پشت سرقت کرده‌اند (تلگرافچی فرنگی، ۱۳۸۵: ۱۹/۱۹) و احتمالاً این لوح یکی از آن کتیبه‌هایی است که در آن زمان به سرقت رفته است.

1. Freer Gallery of Art

۲. حکومت صاحب دیوان در یزد بنا بر تاریخ یزد احمد طاهری ۱۲۷۵ ق و بنا بر تاریخ یزد عبدالحسین آیتی

۱۲۷۶ ق بوده است (مسرت، ۱۳۷۶: ۷۲).

لوح محراب قدمگاه توران پشت محفوظ در گالری فریر واشنگتن

بنا بر بازخوانی قوچانی، متن این لوح که شبیه به محراب مساجد است و احتمالاً همین کارکرد را در بنا داشته، بدین شرح است:
در حاشیه اول قسمت‌هایی از آیات ۱۷ تا ۱۹ آل عمران، به خط کوفی این عبارات حجاری شده است:

بسم الله الرحمن الرحيم الصابرين و الصادقين و القانتين و المنفقين و المستغفرين
بالاسحار. شهد الله انه لا اله الا هو و الملائكة و اولو العلم قائما بالقسط لا اله الا هو
العزیز الحكيم. ان الدين عند الله الاسلام.

در حاشیه دوم، صلوات بر چهارده معصوم، ثبت شده است:

بسم الله الرحمن الرحيم اللهم صل على محمد المصطفى و على المرتضى و فاطمة الزهرا و الحسن النقی و الحسين النقی و على بن الحسين زين العابدين و محمد بن على الباقر و جعفر بن محمد الصادق و موسى بن جعفر الكاظم و على بن موسى الرضى و محمد النقی و على بن محمد النقی و الحسن بن على الزكى و محمد الحجة القائم المنتظر المهدي صلوات الله عليهم.

در قسمت پیشانی لوح، علاوه بر درج شهادتین قسمت‌هایی از آیه ۳۳ سوره مبارکه احزاب (آیه تطهیر) نقل شده است: «لا اله الا الله محمد رسول الله. انما يريد الله ليذهب عنكم الرجس اهل البيت و يطهرکم تطهيرا».

در قسمت هلال محراب‌نما، عبارت «الله اکبر» و آیات ۱ و ۲ سوره مبارکه مؤمنون درج شده است: «الله اکبر. قد افلح المؤمنون الذين هم في صلاتهم خاشعون».

در قسمت میانی محراب و قسمت‌های لچکی، سوره مبارکه اخلاص بدون بسمله، حجاری شده است: «قل هو الله احد. الله الصمد. لم يلد و لم يولد. و لم يكن له كفوا احد». در طاق‌نمای کوچک و سپس پایین‌ترین قسمت لوح، توضیحاتی مربوط به واقف، تاریخ ساخت و حتی استادکاری که دست‌به‌کار بوده، آمده است:

أمر بعمارة هذا المسجد المعروف بمشهد على بن موسى الرضى عليه السلام العبد المذنب الفقير الى رحمة الله تعالى الجنيد بن عمار بن العلاء. في سنة تسع و اربعين و خمس مائة. عمل احمد بن محمد بن احمد اسنگ (قوچانی، ۱۳۸۳: ۳۸).

این لوح به لحاظ دربرداشتن مضامین شیعی، شایان دقت است. صلوات بر چهارده معصوم و آیه شریفه تطهیر که متکلمان و عالمان شیعه بسیار بدان استناد جسته‌اند، این لوح‌نویسه را به یک شعار دینی تبدیل کرده است. بی تردید یافتن آثاری از تشیع در ایران پیشاصفوی، از ارزش بسیار بالایی برخوردار است.

هویت حاکم توران‌پشت در زمان ساخت کتیبه

عبارات حاشیه پایانی این لوح نشان می‌دهد که بنای قدمگاه در ۵۴۹ قمری به دستور حاکم

توران پشت «جنید بن عمار بن علاء» مرمت^۱ شده است، اما متأسفانه متون تاریخی حاوی هیچ‌گونه اطلاعی درباره‌ی این شخص نیست. با این حال، با توجه به درج نام جنید در سه کتیبه‌ی دیگری که به همین دوران مربوط می‌شوند، جای امیدواری است که اطلاعاتی راجع به این حاکم به دست آید:

۱. قدیمی‌ترین کتیبه که نام جنید بن عمار در آن ذکر شده به ۱۷ سال قبل از تاریخ لوح گالری فریر، یعنی سال ۵۳۲ق مربوط می‌شود. این کتیبه در حقیقت یادگاری از علی بن فرامرز، آخرین فرمانروای سلسله آل‌کاکویه است که به شکل سنگ‌نوشته‌ای در کوه «چغای اُشتر^۲» توران پشت به جای مانده است، و متن آن چنین بازخوانی می‌شود:

حضر هنا علی ابن فرامرز بندگان جنید جستانی پهلوان کقباد... ۳... سلم علی ابوجعفر ابومنصور... سنه اثنتی و ثلثین و خمس مایه (صادقی، ۱۳۹۶: ۲۶).

شایان ذکر است که این کتیبه از الگوی معمول یادگاری‌ها، یعنی به‌کارگیری تعبیر «حضر» در آن‌ها، تبعیت می‌کند (نک. Blair, 1992: 4).

۲. کتیبه‌ی دیگر به گنبد معروف به شیخ جنید مربوط است که امروزه در موزه ملی ایران نگهداری می‌شود. این کتیبه به سال ۵۴۳ق حجاری شده و متن آن، طبق بازخوانی قوچانی، چنین است:

هذا مشهد الامیر الرئیس ال... (جای دو آجر) بن ابی طاهر عمار بن العلاء بن عبدالرحمن - تغمده الله برحمته - و امر بینانه ولده ولی... (جای سه آجر) - ادام الله تمکینه - فی شهر سنة ثلاث و اربعین و خمس مایه ۵۴۳ عمل احمد بن الحسین مسه (قوچانی، ۱۳۸۳: ۳۲).

۳. متأخرترین کتیبه‌ای که نام جنید بر آن حک شده، تاریخ ۶۴۸ق را نشان می‌دهد. این

۱. استفاده از تعبیر «عمارت» به جای کلمه متداول «بناء» به روشنی گویای آن است که تاریخ حک شده در این لوح را نمی‌توان تاریخ ساخت اولیه بنا قلمداد کرد؛ چراکه واژه عمارت به معنای تعمیر و مرمت است (دهخدا، ذیل «عمارت»).

۲. نام کوه منفرد سیاه‌رنگی در توران پشت است. شکل ظاهری این کوه، به شتری نشسته می‌ماند.

۳. هر نقطه چین، نماینده‌ی واژه‌ای است که به دلیل فرسایش، خوانش آن دشوار می‌نماید.

کتیبه حدود ۱۰۰ سال پس از ساخت لوح گالری فریر بر صخره‌ای در ناحیه «لرد گدار» توران پشت حجاری شده است. متن این کتیبه بنا بر بازخوانی صادقی تورانپشتی چنین است:

یا رب همه خلق را به مقصود رسان/ باشد که در آن میان یکی من باشم/ کتبه فی
محرم سنه ثمان اربع ستمایه ۶۴۸/ العلاء بن ابرهیم/ بخطه/ و ابو طاهر/ بن جنید بخطه/
و نصر الملک (صادقی، ۱۳۹۶: ۲۵).

چنان که گذشت از متون تاریخی اطلاعاتی درباره جنید بن عمار به دست نمی‌آید؛ با این حال، برجای ماندن این چند کتیبه می‌تواند قدری از نادانسته‌ها درباره او را جبران کند. توجه به این کتیبه‌ها در کنار یکدیگر چند نکته زیر را درباره حاکم توران پشت آن دوران روشن می‌کند:

(الف) ضبط نام حاکم در این چند کتیبه نشان می‌دهد که شکل کامل نام او «ابوطاهر جنید بن عمار بن علاء بن عبدالرحمن» بوده است.

(ب) بر اساس کتیبه چغای اُشتر روشن می‌شود که جنید بن عمار لقبی با عنوان «جستانی» داشته و از سوی علی بن فرامرز، آخرین فرمانروای دودمان آل کاکویه، به امارت توران پشت منصوب بوده است. از لقب جستانی و نیز رابطه او با خاندان آل کاکویه چنین برمی‌آید که وی تباری دیلمی داشته است؛ چراکه آل کاکویه اساساً خود دیلمی تبار بوده‌اند (قوچانی، ۱۳۸۳: ۲۵) و جستان نیز نخستین نام از خاندان دیلم است که روزگاری به‌عنوان ملک‌الدیلم بر مناطق شمالی ایران حکومت داشته‌اند (مجیدی و پزشک، ۱۳۹۴: ۱۲۰/۷).

(ج) بر اساس این کتیبه‌ها، نام فرزندان و جانشینان جنید نیز به دست می‌آید و می‌توان بر پایه مباحث نام‌شناسی به تحلیل اطلاعات برآمده از این نام‌ها مبادرت کرد. از آنجا که در کتیبه گنبد شیخ جنید از حاکم توران پشت با کنیه ابوطاهر یاد شده، احتمالاً می‌بایست وی فرزندی به نام طاهر داشته باشد و نیز چنان که از کتیبه «لرد

۱. لرد گدار (Larde godar) نام ناحیه‌ای در غرب توران پشت، نزدیک روستایی به نام «دره گازه» است.

گذار» به دست می‌آید، طاهر نیز فرزندی به نام جنید داشته است. تکرار نام جنید نشان می‌دهد که این نام بسیار مورد علاقه خاندان حاکم توران‌پشت بوده است؛ از همین رو، به احتمال زیاد این خاندان تعلق خاطری به مسلک تصوف داشته‌اند، زیرا این نام به دلیل منزلت جنید بغدادی از صوفیان سرشناس قرن سوم، بسیار مورد علاقه متصوفه بوده است. شاهدی که این مدعا را تأیید می‌کند آن است که در کتیبه «لرد گذار» یک شعر عرفانی نیز با امضای «طاهر بن جنید» به چشم می‌خورد.

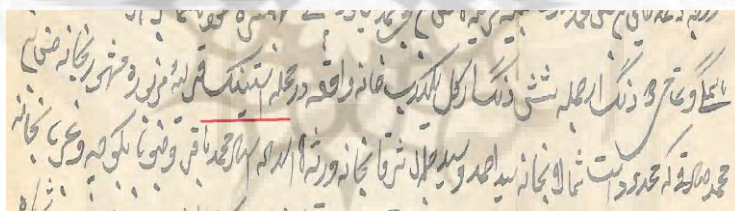
د) نکته پایانی این‌که نام چهارده معصوم^(ع) می‌بایست به دستور مستقیم حاکم وقت در متن کتیبه نشسته باشد؛ بنابراین گرایش شیعی، آن هم در سطح حاکمیت محلی نیمه‌های قرن ششم هجری، امری کم‌نظیر در ایران به‌شمار می‌رود. همچنین، با بهره‌گیری از مباحث مطرح در نام‌شناسی، توجه به اسم پدر حاکم، جالب‌توجه می‌نماید؛ چراکه وی به «عمّار» موسوم بوده و این نام از دیدگاه متخصصان حوزه نام‌شناسی، از اسامی مورد علاقه شیعیان به‌شمار می‌آمده است (در این باره، نک. پاکتچی، ۱۳۹۱: ۱۷۴).

مروری بر هویت حجار کتیبه ۵۴۹ق

چنان‌که گذشت، در پایان این لوح، امضای شخصی به نام «احمد بن محمد بن احمد اسنگ» درج گردیده که نشان می‌دهد این سنگ به یمن هنر بی‌نظیر او حجاری شده است. از دیگر آثار برجای مانده از این هنرمند می‌توان سنگ قبر «فاطمه بنت زید بن احمد بن علی» به تاریخ ۵۳۵ و سنگ قبر «ابی‌سعد بن محمد بن احمد بن الحسن کادوک» به تاریخ ۵۴۵ هجری را نام برد (دانش، ۱۳۸۷: ۳۲۷). بر گورجای «سید فخر الدین ابوجعفر بن عبیدالله بن محمد العلوی الحسینی العریضی» با تاریخ خاک‌سپاری ۵۱۵ ق در فهرج یزد (همان‌جا) نیز هنرنمایی این سنگ‌تراش دیده می‌شود. بنابراین، فعالیت او پهنه وسیعی را در بر می‌گرفته است.

نکته قابل تأمل در مورد این هنرمند، لقب اوست که به‌گونه‌های مختلفی توسط

کتیبه پژوهان بازخوانی شده است. این لقب توسط ایرج افشار به صورت «اسبک» (افشار، ۱۳۷۴: ۲، ۹۱۸) و از سوی قوچانی به صورت «اسنگ» (قوچانی، ۱۳۸۳: ۳۸) خوانده شده و دانش یزدی، آن را «استک» (دانش، ۱۳۸۷: ۳۲۷) برابرنگاری کرده است. قوچانی در توضیح خوانش خود، این احتمال را طرح کرده که «اسنگ» ربطی به حرفه سنگ تراشی داشته باشد (قوچانی، ۱۳۸۳: ۳۹). با این همه، شاید این واژه شکل نوشتاری کهن تر نام محله «استینک»^۱ باشد: نامی که با همین رسم الخط در قباله‌ای با تاریخ ۱۳۲۵ ش در توران پشت نیز یافت می‌شود^۲ و از آنجا که واژه «استینک» در آن قباله نام محله‌ای در توران پشت است، می‌توان این هنرمند را اصالتاً توران‌پشتی به حساب آورد. شاید فاصله طولانی از سال ۵۴۹ ق تا ۱۳۲۵ ش و احتمال تغییر لهجه در طول تاریخ، پذیرش این احتمال را با تردید روبه‌رو کند، اما ایرج افشار بر اساس برخی از سنگ قبرهای قبرستان تاریخی توران پشت نشان داده است که لهجه مردم توران پشت پس از گذشت حدود هشتصد سال، تغییر اساسی نکرده است (افشار، ۱۳۵۵: ۴۷۱).

تصویر بخشی از قباله در بردارنده نام «استینک»

مصحف قدمگاه امام رضا^(ع)

قدمگاه امام رضا^(ع) در توران پشت موقوفات فراوانی دارد که از جالب توجه‌ترین آنها، قرآنی در سی جلد مجزاست که در سال ۹۶۲ ق از سوی بانویی نیکوکار موسوم به «بی بی نامی‌شاه»

۱. این واژه امروزه در گویش محلی مردم توران پشت بدون تاء و به صورت «استینگ» یا «اسنگ» تلفظ می‌شود.
۲. از آقای غلامرضا صادقی توران‌پشتی سپاسگزاریم که این سند را در اختیار ما گذاشت. لازم به ذکر است که یادگاری از علی بن فرامرز در کوه چغای اُشتر توران پشت در اوایل دهه ۱۳۵۰ شمسی توسط ایشان کشف گردیده که در همین مقاله انتشار یافته است.

وقف شده است. متأسفانه امروزه از این قرآن سی جلدی تنها دو جلد باقی مانده که یکی در بردارنده جزء ششم و دیگری حاوی جزء یازدهم کلام الله مجید است.^۱ در آغاز هر دو جلد موجود، صورت وقف‌نامه آن به این ترتیب آمده است:

وقف کرد عقیقه صالحه مکرمه، مسماة/ بیبی نامیشاه بنت^۲ جناب مرحومی حافظ قطب‌الدین/ علی بن جناب فضایل مآبی سعادت نصابی، حافظ شمس‌الدین/ محمد توره‌پشتی - دامت عفتها - این جزء کلام الله مجید را با بیست/ و نه جزو دیگر بر مشهد منور که قدم شریف اعلی حضرت امام/ معصوم، امام علی بن موسی الرضی - علیه الصلوة و السلام - بدانجا رسیده و واقع است در قریه توره‌پشت من قری/ دارالعباده یزد. و شرط نمود که به مجالس و محافل ختم برند/ و بعد از فراغ به مشهد مزبور باز آورند. و تغییرکننده در/ معرض سخط الهی و غضب رسالت پناه نیست و قفاً صحیحاً/ شرعاً لایبوع و لایوهب و لایوجر و صلی الله علی محمد و آله اجمعین؛ / سنة اثنا و ستین و تسعمایه ۹۶۲.

ویژگی‌های نسخه‌شناختی مصحف قدمگاه

مصحف قدمگاه فاقد نام کاتب است و بر اساس وقف‌نامه، در ۹۶۲ق به آنجا هدیه شده است. جلد هر دو نسخه از نوع تیماج ضربی است، اما شکل حک‌شده بر این دو مجلد با یکدیگر تفاوت دارد. بر روی جلد جزء ششم، پنجره مشبک لوزی شکلی ضرب شده، حال آن‌که بر جلد جزء یازدهم نقش ترنج و دو سر ترنج دیده می‌شود. ابعاد کاغذ مصحف ۲۱×۱۳ سانتی متر است و در هر صفحه، آیات قرآنی در ۱۵ سطر به خط نسخ کتابت شده‌اند. هر یک از مجلدات مصحف مشتمل بر ۱۱ برگ است. این قرآن فاقد هر گونه تزئین و تذهیب می‌باشد و تنها از شنگرف برای مشخص کردن علائم قرائت و نوشتن سرسوره‌ها بهره برده است.

آثار مرمت در هر دو مجلد این مصحف مشاهده می‌شود و در آخرین صفحه هر دو جزء،

۱. این دو جلد، چون در معرض خطر سرقت بود، در خارج از قدمگاه نزد دو تن از اهالی توران‌پشت، به صورت امانی نگهداری می‌شوند. از آقای محمدرضا امیری توران‌پشتی و علیرضا صادقی توران‌پشتی سپاسگزاریم که این دو جلد را در اختیار ما گذاشتند.

۲. کذا. احتمالاً: بنت

به این مطلب اشاره شده است. در پایان جزء ششم، درباره مرمت آن چنین آمده است: «باعث تعمیر و صحافی این جزو شد با دو جزو دیگر علی محمد خان توران پشتی سنه ۱۲». عبارتی نیز به همین سبک انشا در پایان جزو یازدهم تحریر شده است: «باعث تعمیر و صحافی این جزو با چهار جزو دیگر شد، آقا مختار خلف حاجی محمد توران پشتی سنه ۱۲۶».

لوح محراب قدمگاه

یکی دیگر از کتیبه‌های متعلق به این قدمگاه، لوحی مرمرین به ابعاد ۱۲۵×۶۵ است که تا چندی پیش در محراب این قدمگاه نصب بوده (افشار، ۱۳۷۴: ۲۷۸) و امروز، به سبب خوف از سرقت آن، در اداره میراث فرهنگی استان یزد نگهداری می‌شود. قدمت این سنگ به اوایل دوره صفویه بازمی‌گردد (قوچانی، ۱۳۸۳: ۳۶) که متن لوح آن بدین شرح است:

الف) در اطراف سنگ به خط نسخ، صلوات بر ائمه اطهار^(ع):

اللهم صل علی محمد المصطفی و علی المرتضی و الحسن المجتبی و الحسین الشہید
بکربلا و زین العابدین و محمد الباقر و جعفر الصادق و موسی کاظم و علی بن موسی
الرضا و محمد تقی و علی النقی و الحسن العسکری و محمد المهدی صلوات الله
علیهم اجمعین.

ب) در قسمت پیشانی، عبارت: «لا اله الا الله محمد رسول الله علی ولی الله حقا حقا».

ج) در وسط لوح، نقش سرو و قندیلی آویخته حک شده است و در میان آن دو، جمله «وقف کرد حیدر علیشاه اصفهانی».

اسناد وقفی قدمگاه امام رضا^(ع)

تتبع در اسناد و قبالات تاریخی توران پشت نشان می‌دهد که مقداری از آب قنات یکی از مزارع توران پشت که به مزرعه میدینه^۱ معروف است از موقوفات قدمگاه امام رضا^(ع) بوده است. بنا به گفته اهالی توران پشت، مجموع این آب‌های وقفی، پنج طاق^۲ بوده و با نام «مياه

1. meydina

۲. در نظام آبیاری مزرعه میدینه توران پشت، هر طاق آب، معادل ۱۲ ساعت است.

روغن چراغی» شناخته می‌شود. در تحقیقات میدانی که به منظور نگارش این مقاله انجام شد، سندی به دست آمد که می‌توان آن را از زمره اسناد این وقف به‌شمار آورد.^۱ متن این سند به شرح زیر است:

هو الواقف/ غرض از تحریر این کلمات سعادت آیات این است که توفیق شامل احوال خیریت مآل عالی حضرت قدسی مرتبت، سلالة السادات التجباء العظام، سید میرزا ابوالقاسم خلف مرحمت‌شان علیین آشیان، میرزا سید حسین - طاب ثراه - که وقف مؤید و حبس مخلد نمود همگی و تمامی ربع طاق از جمله بیست و چهار طاق میاه مزرعه میدینه من مزارع قریه توران پشت/ با دو دست زمین سادجه واقع در مزرعه مزبوره: حدی به زمین زوجه اسماعیل ولد مرحوم صبور، و حدی به زمین زوجه علی نقی رضا، و شارع الطرفین/ و زمین مزبور مشهور است به زمین حاجی حلالی با کافه ملحقات شرعیه و عرفیه. حاصل و منافع آن را بعد از وضع خراج سلطانی آن/ و ربع مداخل و منافع آن به ازاء حق التولیة آن، صرف روشنایی مسجد و حمام و قدمگاه قریه توران پشت نموده/ و چنانچه مداخل میاه زمین موقوفه اضافه بر روشنایی شود، مرمت و تعمیر هر یک از این امکانه موقوف علیه ضرورت باشد/ بنمایند. و تولیت آن را به سعادت ثواب ملا احمد ولد مرحوم ملا سبزه علی مفوض و موکل داشته واقف معظم الیه/ که متوجه وصول و ایصال و اجاره و استجاره آن شده مادام الحیوة و ربع مداخل آن را به ازاء حق التولیة برداشته، و خراج سلطانی/ آن را اخراج نموده، تتمه را صرف مصارف مذکور فوق نمایند و بعد از وفات متولی مشار الیه باصلح و اورع اولاد/ ذکور مشار الیه و بعد از انقراض اولاد ذکور متولی مشار الیه نعوذ بالله به امام مسجد قریه مزبوره باشد و در صورت عدم امام/ به اصلح و اورع اهل قریه و میاه و زمین مزبور را جناب واقف/ معظم به تصرف دادند. و متولی مزبور راست در آن تصرف/ وقف نمودن وقفاً صحیحاً شرعياً. تحریراً فی ۲۲ شهر رجب المرجب سنة ۱۲۴۸.

علاوه بر این سند، در کتابچه موقوفات یزد نیز به برخی دیگر از موقوفات این قدمگاه اشاره رفته است؛ از جمله، مؤلف کتابچه می‌گوید:

پنج طاق میاه قریه مزبوره [توران پشت] با اراضی تابعه بعد از وجوه دیوانی، منافع آن باید صرف تعمیر و مؤذن و روشنایی قدمگاه امام ضامن علی بن موسی الرضا^(ع) شود (طراز، ۱۳۴۱: ۱۱۶).

یادکرد «امام ضامن» در این سند احتمالاً می‌بایست در ارتباط با داستان ضمانت آهو باشد که در منابع روایی مضبوط است (مثلاً نک. ابن بابویه، ۱۳۷۸: ۲/ ۲۸۵-۲۸۶).

۱. با سپاس از آقای هدایت حاج محمدی توران پستی که این سند را در اختیار ما قرار دادند.

کتیبه مرمت بنا

متأخرترین کتیبه قدمگاه مربوط به سال ۱۳۵۹ق است. در این کتیبه به خراب شدن قدمگاه در ۱۳۵۷ق و اتمام بازسازی دوباره آن به سال ۱۳۵۹ق اشاره می شود. متن این کتیبه بنا بر بازخوانی صادقی تورانپشتی چنین است:

۱۳۵۷/ به تاریخ یکهزار و سیصد و پنجاه/ و هفت قدمگاه حضرت رضا/ خراب گردید
بعد به سعی و همت/ آقایان و رعایای توران پشت/ از نو ساختمان شد و بتاریخ/ یکهزار و
سیصد و پنجاه و نه تمام گردید/ ۱۳۵۹ (صادقی، ۱۳۹۶: ۳۰).

بنا به گفته اهالی، تاریخ مندرج در این کتیبه بر اساس سال شمار قمری است؛ چراکه هیچ یک از معمرین توران پشت، به یاد ندارند که این ساختمان به سال ۱۳۵۷ش تخریب شده باشد.

نتیجه گیری

در فرهنگ بسیاری از اقوام و ملل، مکان هایی که بزرگان دین در آنجا گام نهاده اند، مورد احترام است. در جغرافیای فرهنگی ایران، این مکان ها به «قدمگاه» مشهور هستند که غالباً به پیشوایان شیعه منتسب اند. درباره اصلت این قدمگاه ها، سخن فراوان است اما به دلیل عبور امام هشتم شیعیان از ایران، پذیرش اصلت این دسته از قدمگاه ها، میسورتر است. یکی از این آثار قدمگاه امام رضا^(ع) در توران پشت است که به علت واقع بودن آن بر گذرگاه فارس - خراسان، به احتمال فراوان میزبان امام رضا^(ع) بوده است.

از این قدمگاه اسناد و کتیبه های فراوانی برجای مانده که حاوی اطلاعات فرهنگی و تاریخی شایانی است. مروری بر این اسناد نشان می دهد که در طول تاریخ، نام این مکان دستخوش تحول بوده است. در کهن ترین کتیبه به تاریخ ۵۴۹ق که امروزه در گالری فریر واشنگتن نگهداری می شود، از این مکان به عنوان مسجدی با نام «مشهد علی بن موسی الرضی^(ع)» یاد شده است، اما در سده های بعد، نامی از مسجد به چشم نمی خورد؛ گرچه عنوان «مشهد/ محل حضور» تا قرن دهم همچنان به کار می رفته است. پس از این سده، به تدریج واژه مشهد نیز جای خود را به قدمگاه که بار ارزشی بیشتری دارد، می دهد.

موقوفات فراوان و چند کتیبه این مکان بیانگر آن است که قدمگاه توران پشت از دیرباز مورد علاقه مردم بوده و یک پایگاه دینی مهم در این روستای کهن به شمار می آمده است.

منابع

- آیتی، عبدالحسین (۱۳۱۷). تاریخ یزد. یزد: چاپخانه گل بهار.
- ابن بابویه، محمد بن علی (۱۳۷۸ق). عیون أخبار الرضا^(ع). تهران: انتشارات جهان.
- ابن بلخی (۱۳۸۵). فارس نامه. تصحیح: گای لیسترانج و رینولد آلن نیکلسون. تهران: اساطیر.
- افشار، ایرج (۱۳۵۵). «اطلال پارس (۵)». یغما، ش ۳۳۸: ۴۶۶-۴۷۳.
- _____ (۱۳۷۴). یادگارهای یزد. تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، با همکاری خانه کتاب یزد.
- پاکتچی، احمد (۱۳۹۱). روش تحقیق با تکیه بر حوزه علوم قرآن و حدیث. به کوشش مصطفی فروتن. تهران: دانشگاه امام صادق^(ع).
- جوادی، شهره (۱۳۸۶). «نقش برجسته‌ها و مجسمه‌های هند باستان در هنر بودایی». باغ نظر، ش ۷: ۵-۱۸.
- دانش یزدی، فاطمه (۱۳۸۷). کتیبه‌های اسلامی شهر یزد. تهران: سبحان نور، با همکاری میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری شهر تاریخی یزد.
- _____ (۱۳۹۳). «معرفی سنگ‌مقام‌های خاص امام رضا^(ع) در یزد». فرهنگ رضوی، ش ۷: ۱۸۱-۱۹۵.
- دهخدا، علی اکبر (۱۳۷۷). لغت‌نامه. به کوشش: محمد معین و سیدجعفر شهیدی. تهران: دانشگاه تهران.
- سعیدی‌زاده، رسول (۱۳۹۱). «قدمگاه‌های منسوب به امام‌رضا علیه‌السلام در ایران». وقف میراث جاویدان، ش ۷۹ و ۸۰: ۲۱۷-۲۴۶.
- «سفرنامه تلگرافچی فرنگی» (۱۳۸۵). در: فرهنگ ایران زمین. زیر نظر ایرج افشار. تهران، سخن: ۱۸۳/۱۹-۲۶۰.
- شبانکاره‌ای، محمد بن علی بن محمد (۱۳۶۳). مجمع الانساب. تصحیح میرهاشم محدث. تهران: امیرکبیر.
- شیخ‌الحکمایی، عمادالدین و رامینا رضوان (۱۳۹۸). «دانش نام‌شناسی و پژوهش‌های علوم تاریخی». پژوهش‌های علوم تاریخی، ش ۲: ۱۴۳-۱۶۶.
- صادقی توران‌پشتی، میثم (۱۳۹۶). «تحلیل آیات قرآنی به‌کار رفته در کتیبه‌های توران‌پشت و نسبت آن با جریان‌های مذهبی». پایان‌نامه کارشناسی ارشد به راهنمایی احمد پاکتچی، دانشگاه امام صادق^(ع).
- طراز یزدی، عبدالوهاب (۱۳۴۱). «کتابچه موقوفات یزد». فرهنگ ایران‌زمین، ش ۱۰: ۵-۱۱۸.

- فرهنگ جغرافیایی آبادی‌های استان یزد (۱۳۸۱). تهران: سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح.
- قوچانی، عبدالله (۱۳۸۳). بررسی کتیبه‌های بناهای یزد. تهران: پژوهشکده زبان و گویش.
- کاتب یزدی، احمد بن حسین (۱۳۵۷). تاریخ جدید یزد. به کوشش ایرج افشار. تهران: امیر کبیر.
- مجیدی، عنایت‌الله و منوچهر پزشکی (۱۳۹۴). «جستاریان». در: تاریخ جامع ایران. تهران، دایرةالمعارف بزرگ اسلامی: ۱۱۷/۷-۱۴۵.
- مستوفی بافقی، محمد مفید بن محمود (۱۳۴۲). جامع مفیدی. به کوشش ایرج افشار. تهران: اساطیر.
- مسرت، حسین (۱۳۷۶). یزد یادگار تاریخ. یزد: انتشارات اداره کل فرهنگ و ارشاد اسلامی یزد.
- مشهدی نوش‌آبادی، محمد. «قدمگاه». در: دانشنامه جهان اسلام. نشر الکترونیکی، آخرین تاریخ مشاهده: ۱۳۹۸/۱۲/۰۴.
- نطنزی، معین‌الدین (۱۳۸۳). منتخب التواریخ. به اهتمام پروین استخری. تهران: اساطیر.
- Blair, Sheila (1992). *The monumental inscriptions from early islamic Iran and Transoxiana*. New York: leiden.
- Mayor, Adrienne & William Sarjeant (2001). *The folklore of footprints in stone: From Classical Antiquity to the present*. Ichnos, Vol 8: 143-163.
- Schimmel, Annemarie (1992). *Deciphering the Signs of God: A Phenomenological Approach to Islam*. University of Edinburgh.